

نگاهی به فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتاب‌خانه ملی پاریس، اثر فرانسیس ریشار*

Francis Richard, *Catalogue des manuscrits persans*, Bibliothèque nationale
(Ancien fonds), Tome I, Paris 1989.

کتاب‌شناسی نسخ خطی یکی از فنون تخصصی مهم و ابزاری بسیار مفید برای تحقیقات علمی است. در جهان غرب، در این زمینه فعالیت زیادی صورت گرفته و آثار ارزشمندی به زبان‌های متعدّد پدید آمده است. در پرتو همین مراجع، امروزه ما می‌توانیم از موجودیت و چگونگی نسخ خطی فارسی در کتاب‌خانه‌های معتبر جهان مطلع شویم. از میان مجموعه‌های نفیس نسخ خطی کهن، می‌توان گنجینه محفوظ در کتاب‌خانه ملی پاریس را نام برد. در این گنجینه، نسخ خطی فارسی با ارزشی نگهداری می‌شود که طی سالیان متمادی و از طرق گوناگون به آن راه یافته است. شناسایی و معرفی این نسخ در قرن ۱۸ میلادی مورد توجه قرار گرفت و اولین فهرست نسخ خطی کتاب‌خانه سلطنتی به سرپرستی آبه فرانسوا سون^۱ (۱۶۸۲-۱۷۴۱) منتشر شد^۲. در این فهرست، که بر پایه

* فرانسیس ریشار (Francis Richard)، متولد ۱۹۴۸، مدیر بخش نسخه‌های خطی شرقی کتاب‌خانه ملی پاریس، تاکنون آثار متعدد و ارزنده‌ای در زمینه معرفی نسخ خطی فارسی و فرهنگ و تمدن ایرانی منتشر کرده است؛ از جمله، علاوه بر فهرست مورد نظر در این گزارش:

Splendeurs persans, manuscrits du XII au XVIIe siècle, Bibliothèque nationale, Paris 1997;

Les cinq poèmes de Nezâmi, Anthèse, Paris 1995. 1) Abbé François Sevin.

2) *Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae regiae*, Imprimerie royale, Paris 1739.

یادداشت‌های پی‌یر آرمن^۳ (وفات: ۱۷۵۷)، مترجم کتاب‌خانه سلطنتی، تنظیم‌یافته، ۳۸۸ نسخه معرفی شده است، ذیل عناوین کتاب مقدس (ص ۱-۴)، کلام مسیحی (ص ۵-۱۰)، کلام هندی (ص ۱۱)، کلام اسلامی (ص ۱۲-۵۰)، تاریخ (ص ۵۱-۱۲۰)، فلسفه (ص ۱۲۱-۱۴۴)، طب (ص ۱۴۵-۱۷۴)، ریاضیات (ص ۱۷۵-۱۷۶)، دستور زبان (ص ۱۷۷-۲۲۲)، شعر (ص ۲۲۳-۳۵۵)، ادبیات داستانی (ص ۳۵۶-۳۷۸) و افسانه‌های اخلاقی (ص ۳۷۹-۳۸۸). صفحات ۲۶۹-۳۰۴ این فهرست به‌نسخ خطی فارسی اختصاص دارد. ظاهراً کتاب‌خانه سلطنتی تا پیش از سال ۱۶۶۰ کتاب فارسی نداشت. در آستانه قرن هفدهم، برادران وِکِیْتی^۴ از جانب ریموندی^۵، که مدیر چاپ‌خانه مدیسی در شهر رم بود، مأمور تهیه نسخه خطی فارسی شدند که بسیاری از آنها در اواخر قرن ۱۷م به فرانسه منتقل شده بودند^۶ و در دوره انقلاب کبیر فرانسه به تملک کتاب‌خانه ملی درآمدند. پس از آن، کوشش افرادی چون فرانسوا ساواری دوپرو^۷ (۱۵۶۰-۱۶۲۸)، که کتاب‌های گردآورده او تقریباً نخستین هسته اصلی کتاب‌خانه ملی پاریس را تشکیل داد، به این جریان سرعت بخشید. در میان این مشتاقان نسخ خطی، می‌توان از عالمانی چون ایتین اوبر^۸ (وفات: ۱۶۱۶)، برادرش فرانسوا^۹ (وفات: ۱۶۴۱)، و پیرک^{۱۰} (۱۵۸۰-۱۶۳۷) نام برد که برای یافتن متون قدیمی عربی، ترکی و فارسی تلاش می‌کردند. در همین قرن، بزرگانی چون کاردینال ریشلیو^{۱۱} (۱۵۸۵-۱۶۴۲)، که هیئتی از مبلغان فرانسوی فرقه کبوشی را در سال ۱۶۲۸ به اصفهان فرستاد^{۱۲}؛ کاردینال مازارن^{۱۳} (۱۶۰۲-۱۶۶۱)؛ نیکلا فوکه^{۱۴} (۱۶۱۵-۱۶۸۰) و پیر سیگیه^{۱۵} (۱۵۸۸-۱۶۷۸)، از کسانی بودند که برای

3) Pierre ARMAIN 4) Vecchiènti 5) Raimondi

۶) ← 6. *Catalogue des manuscrits persans*, p. 6؛ فرانسس ریشار، «آغاز آشنایی فرانسویان با زبان فارسی»، ترجمه ع. روح‌بخشان، مجله دانش، سال دهم، شماره دوم، بهمن و اسفند ۱۳۶۸، ص ۱۶.

۷) François SAVARY DE BRÈVES، سفیر فرانسه در استانبول (۱۵۹۱-۱۶۰۶).

۸) Étienne HUBERT که از ۱۶۰۵ تا ۱۶۱۴ استاد زبان عربی در کالج سلطنتی بود.

9) François 10) PEIRESC

۱۱) Richeliev، وزیر اعظم لویی سیزدهم و مؤسس آکادمی فرانسه که آثار ادبی چندی نیز از وی به‌جا مانده است. (۱۲) ← همان، ص ۱۸.

۱۳) JULE MAZARIN، سیاستمدار فرانسوی، کاردینال کلیسای رم، صدر اعظم لویی سیزدهم و لویی چهاردهم.

۱۴) Nicolas FOUQUET، صاحب منصب فرانسوی که در زمان لویی چهاردهم ناظر امور مالی (۱۶۵۳-۱۶۶۱) و حامی ادیبانی چون مولیر و لافونتن بود.

گردآوری این نسخ برای کتابخانه‌های شخصی خود تلاش می‌کردند. مراکز عمده فروش این کتاب‌ها، در شرق آن روزگار، استانبول، قاهره، حلب و اصفهان بود. نقطه اوج فعالیت کتابخانه سلطنتی پاریس در زمانی بود که سرپرستی آن از ۱۶۶۱ تا ۱۶۸۴ به پیر دوکارکاوای^{۱۶} سپرده شد. او برنامه سازمان‌یافته‌ای برای خرید کتاب از شرق طرح کرد. کتاب‌های خریداری شده اندک، اندک مواد اصلی ذخایر نسخ خطی فارسی کتابخانه سلطنتی و سپس کتابخانه ملی پاریس را پدید آوردند. این مجموعه‌ها، بر اساس معرفی ریشار، به ترتیب تاریخی به شرح زیرند:

مجموعه نیکولا فوکه، که کارکاوای در ۱۶۶۷ برای کتابخانه سلطنتی خریداری کرد. مجموعه ژیلبر گلمن^{۱۷} (۱۵۸۵-۱۶۶۵)، که خود به زبان فارسی آشنایی کامل داشت، در سال ۱۶۶۸ وارد کتابخانه سلطنتی شد. در این مجموعه، ۵۵ نسخه خطی فارسی وجود داشت که گلمن بر بسیاری از آنها حاشیه‌هایی نوشته بود.

مجموعه مازارن که در سال ۱۶۶۸ جزو کتابخانه سلطنتی شد. این مجموعه دارای نسخ باارزشی بود که تا سال ۱۶۵۲ زیر نظر گابریل^{۱۸} قرار داشت و سپس زیر نظر لاپوتری^{۱۹} قرار گرفت و، پس از درگذشت وی، به کولژ دکاترناسیون^{۲۰} بخشیده شد و، سرانجام، در سال ۱۶۶۸، کتابخانه سلطنتی شماری از کتاب‌های خود را با مجموعه کاردینال مازاران مبادله کرد. بدین ترتیب، کتابخانه سلطنتی به جز نسخ عربی، سامری، ترکی و دیگر زبان‌ها، مالک ۲۵ نسخه خطی فارسی شد.

مجموعه هیئت‌های باستان‌شناسی شرق، که فعالیت خود را به سرپرستی گلبیر^{۲۱} و کارکاوای از سال ۱۶۶۶ آغاز کرده بودند و توانستند تا سال ۱۶۷۳ نسخ خطی فارسی متعددی برای کتابخانه سلطنتی خریداری کنند.

مجموعه آنتوان گالان^{۲۲} (۱۶۴۶-۱۷۱۵)، که از جانب کلبر مأموریت داشت تا اشیاء عتیقه و نسخ خطی یونانی و شرقی را برای کتابخانه سلطنتی خریداری کند. در میان

15) P. SÉQUIER. 16) Pierre de CARCAVY

17) G. GAULMIN، با همکاری داود بن سعید اصفهانی که در پاریس اقامت داشت، انوار سهیلی را به فرانسه ترجمه کرد که در ۱۶۴۴ در پاریس منتشر شد (← آغاز آشنایی فرانسویان با زبان فارسی، ص ۱۹).

18) Gabriel NAUDE

19) LA POTERIE

20) Collège des Quatre-Nations

21) COLBERT

22) Antoine GALLAND

کتاب‌هایی که او از استانبول برای کتاب‌خانه سلطنتی فرستاد، تاریخ قدسی بر مبنای سنت محمدی که ترجمه‌ای از عربی بود و تذکره دولتشاه وجود داشت. این مجموعه در سال ۱۶۸۶ وارد کتاب‌خانه سلطنتی شد.

مجموعه لوتلیه^{۲۳} (۱۶۴۲-۱۷۱۰)، اسقف شهررم، که در ۱۷۰۰ نسخ خطی کتاب‌خانه خود را به کتاب‌خانه سلطنتی بخشید.

مجموعه مربوط به نخستین مأموریت پُل لوکا^{۲۴} (۱۶۶۴-۱۷۳۷) بازرگان و سیاح فرانسوی. او در ۱۷۰۴ از جانب چند تن از مقامات فرانسوی مأموریت خرید کتاب برای کتاب‌خانه شاهی را یافت و در ۱۷۰۸ توانست ۲۲ جلد نسخه عربی، فارسی و ترکی از شرق برای کتاب‌خانه شاهی خریداری کند.

مجموعه کتاب‌خانه ژان تونو^{۲۵} (۱۶۲۱-۱۶۹۲) که در سال ۱۷۱۲ برای کتاب‌خانه سلطنتی خریداری شد. تونو خود به‌خوبی به زبان فارسی آشنایی داشت.

مجموعه آنتوان دوگلان که، بنا به وصیت خود او، در سال ۱۷۱۵ به کتاب‌خانه سلطنتی بخشیده شد.

مجموعه‌ای که کشیش فرانسوا سون و میشل فورمون^{۲۶} (۱۶۹۰-۱۷۴۶) که، در طی مأموریت خود برای تهیه کتاب‌های یونانی از دربار عثمانی در فاصله سال‌های ۱۷۲۹-۱۷۳۰، از استانبول خریداری کردند و برای کتاب‌خانه سلطنتی فرستادند. این مجموعه شامل ۵۶ جلد کتاب بود.

مجموعه گلبر که در سال ۱۷۳۲ توسط سینیولی^{۲۷} به کتاب‌خانه سلطنتی فروخته شد. این مجموعه از خاورمیانه و از طریق مأموران سیاسی، مبلغان مذهبی یا خریداری از دیگر مجموعه‌داران تهیه شده بود.

مجموعه‌ای که هیئت یسوعی در ۱۷۳۰-۱۷۳۲ از هند فرستاد. در ۱۷۲۸ کشیش بینون^{۲۸} از کشیش لوگاک^{۲۹}، سرپرست مبلغان یسوعی فرانسوی مقیم هند، خواست تا کتاب‌هایی به زبان هندی برای وی به فرانسه بفرستد. در نتیجه، در فاصله سال‌های ۱۷۳۲ تا ۱۷۳۷ کتاب‌هایی برای کتاب‌خانه سلطنتی فرستاده شد که نسخ خطی فارسی نیز در میان آنها وجود داشت.

23) Le Tellier 24) Paul Lucas 25) Jean Thévenot
26) Michel Fourmont 27) Seignelay 28) Biqnon 29) Le Gac

از دیگر مجموعه‌های کتاب‌خانه سلطنتی، می‌توان از نسخه‌های خطی نام برد که توسط ژان اوتر^{۳۰}، مقیم در اصفهان از ۱۷۳۷ تا ۱۷۳۹، به فرانسه ارسال شد و همچنین حدود ۲۰ نسخه خطی فارسی که سیمون دو ویرویل^{۳۱}، مقیم در اصفهان از ۱۷۵۴ تا ۱۷۵۶، توسط کنت دارژانسون^{۳۲} از ایران به فرانسه فرستاد.

پس از انقلاب فرانسه، کتاب‌خانه ملی پاریس مجموعه‌های زیبای نسخه‌های خطی پیر دو بروی^{۳۳} در زمینه ادبیات را که از بندر سورت (هند) تهیه شده بود، خرید. در طی لشکرکشی‌های فرانسه به مصر نیز، نسخ خطی فارسی که دارای نقاشی‌های زیبایی بود به کتاب‌خانه ملی راه یافت. پس از آن نیز، تهیه مجموعه‌های نسخ خطی فارسی در فرانسه دنبال شد که به غنی‌تر شدن هرچه بیشتر نسخ فارسی کتاب‌خانه ملی پاریس انجامید^{۳۴}.

مجموعه نسخ خطی فارسی این کتابخانه دارای دو بخش است: (۱) مخزن قدیمی فارسی شامل ۳۹۰ نسخه که تا پیش از سال ۱۷۳۹ به کتاب‌خانه سلطنتی وارد و سپس به کتاب‌خانه ملی پاریس منتقل شد؛ (۲) ذیل فارسی شامل نسخه‌های وارد شده به کتاب‌خانه ملی از سال ۱۷۴۰ تا به امروز که بالغ بر ۲۱۸۱ نسخه است (این رقم به جز نسخه‌های خطی شرقی به زبان‌های عربی و ترکی است).

پس از انتشار فهرست آبه‌سون در ۱۷۳۹، ادمون فانیان^{۳۵}، که از سال ۱۸۷۳ تا ۱۸۸۴ در کتاب‌خانه ملی پاریس اشتغال داشت در سال ۱۸۸۰، فهرستی تهیه کرد که منتشر نشد و بعدها ادگار بلوشه^{۳۶} (۱۸۷۰-۱۹۳۷) از یادداشت‌های فانیان در تدوین فهرست نسخ خطی فارسی کتاب‌خانه ملی^{۳۷} استفاده کرد.

انتشار فهرس جدید نسخ خطی فارسی در ایران و اطلاعات تازه‌ای که برای شناخت هرچه بیشتر نسخ خطی فارسی موجود در کتاب‌خانه ملی پاریس از آن به دست آمد ریشار را بر آن داشت تا به انتشار فهرست جدید اقدام کند. وی، برای یافتن اطلاعات بیشتر درباره نسخ خطی، به کاتب، تذهیب‌کار، نوع کاغذ و شکل نسخه، که می‌توانست به

30) Jean OTIER 31) Simon de VIerville 32) d'ARGENSON

33) Pierre de BRVEYS 34) → F. RICHARD, *Splendeurs persans*, p. 225.

35) Edmond FANIAN 36) Edgar BLOCHET

37) *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque Nationale*, Imprimerie Nationale, Paris 1905-1933, 4 vols.

شناخت محل استنساخ یا کتابت نسخه‌ها کمک کند، توجه نمود.

ریشار، پس از مقدمه مفصل درباره چگونگی به وجود آمدن گنجینه نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه ملی پاریس، برای هر یک از نسخه‌ها، اطلاعاتی کتاب‌شناختی (عنوان اثر، مؤلف، موضوع، آغاز و خاتمه هر نسخه) به دست داده، و سپس، به نسخه‌های دیگر همان اثر که در فهرست‌های کتاب‌شناسی آمده اشاره کرده و در این زمینه از فهرست‌های استوری^{۳۸} و منزوی^{۳۹} بسیار بهره برده است. ریشار، همچنین، در مواردی، از چگونگی راه‌یافتن نسخه به کتابخانه ملی پاریس یاد کرده است.

فهرست ریشار شامل ۳۸۸ نسخه خطی فارسی است که تا پیش از سال ۱۷۳۹ برای کتابخانه سلطنتی فراهم شده بود. از ویژگی‌های سودمند کار او تقسیم‌بندی دقیق و نمایه‌های جامع و کامل در پایان کتاب است. تنظیم این نمایه‌ها کار ریشار را در نوع خود ممتاز می‌سازد. با استفاده از آنها، خواننده، با کم‌ترین میزان اطلاعی که از یک نسخه دارد، می‌تواند امیدوار باشد که مشخصات کامل نسخه مورد نظر خود را در فهرست بیابد.

نمایه‌های مذکور به این شرح است: نمایه عناوین آثار، نمایه متون غیرفارسی (عربی، ترکی، ارمنی و لاتینی)، نمایه نام‌های مؤلفان، نمایه نام‌های کاتبان و خوشنویسان، نمایه نام‌های مالکان یا خوانندگان (کسانی که نسخه به دست آنها رسیده)، نمایه محل کتابت نسخه‌ها، نمایه نسخه‌های تاریخ‌دار یا تاریخ‌گذارانی، نمایه نسخه‌های فاقد تاریخ کتابت، نمایه نسخه‌های دارای تذهیب و تصویر (با نام‌های نسخه‌آریان)، نمایه مربوط به کاغذ و جلد نسخه‌ها، نمایه موضوعی، فهرست تطبیقی (با فهرست بلوشه).

در نمایه موضوعی، شاخه‌های هر رشته (در پزشکی: آناتومی، بیماری‌های گوناگون) نیز منظور شده است.

ریشار، برای فهرس مورد استفاده خود نمایه‌ای به دست نداده، هر چند ذیل هر یک از نسخه‌ها به آنها اشاره کرده است.

فهرست ریشار، که حاصل تلاش چندساله اوست، می‌تواند سرمشقی ممتاز برای فهرست‌نویسی باشد.

هدی سیدحسین زاده

38) Charles Ambrose Story, *Persian Literature*, London 1927-1971 and Leiden 1977-1984, 3 vols.
39) احمد منزوی، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، تهران ۱۳۴۹ش، ۶ جلد؛ همو، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، لاهور ۱۳۵۷ش، ۴ جلد.